

О. КОТ

керуючий партнер юридичної фірми
«АНТИКА»,
кандидат юридичних наук



УДК 347.122

Проблема зловживання суб'єктивним правом у цивільному праві України

У статті досліджуються підходи до визначення поняття «суб'єктивне цивільне право», аналізуються специфічні законодавчі особливості регулювання інституту зловживання суб'єктивним правом у цивільному праві України як самостійна правова категорія. Стаття містить дослідження можливості кваліфікації зловживання правом як делікту. Поряд із аналізом поняття «зловживання суб'єктивними матеріальними правами» у статті приділяється увага зловживанню процесуальними правами. Ця стаття містить узагальнення практики застосування законодавства України щодо зловживання суб'єктивним правом.

Ключові слова: суб'єктивне право, правомочність, зловживання суб'єктивним правом, шикана, судова практика.

Проблема зловживання суб'єктивними правами завжди була актуальною для юридичної науки. Так, В. П. Грибанов справедливо зазначав, що у правовій літературі існує різне ставлення до самого поняття «зловживання правом». Сам же автор вважав, що поняття «зловживання правом» може бути використане лише тоді, коли уповноважений суб'єкт володіє певним суб'єктивним правом [1, с. 43].

Аналіз проблеми зловживання правом тісно пов'язаний із необхідністю з'ясування самого поняття «суб'єктивне право», яке буде використовуватися для цілей нашого дослідження.

У теорії цивільного права превалює думка про те, що суб'єктивне цивільне право не може існувати поза правовідносинами [2, с. 6]. Дуже точно з цього приводу свого часу висловилися О. С. Іоффе і М. Д. Шаргородський, які

вказували на те, що суб'єктивне цивільне право поза межами правовідношення, виключене з нього, перетворюється в ніщо, у «соціальний нуль». Ось чому дослідження суб'єктивних прав, так само як і протиставлених ним обов'язків, може привести до позитивних результатів лише за умови, що ці категорії будуть розглядатися як елементи правовідношення, як його юридичний зміст [3, с. 229].

Із цією думкою важко не погодитися. Адже саме суб'єктивні права та кореспондуючі їм обов'язки учасників цивільних правовідносин і складають його зміст.

В юридичній науці існує безліч визначень терміна «суб'єктивне цивільне право». З точки зору теорії правовідносин, на наш погляд, найбільш точне визначення було запропоноване О. С. Іоффе, який вважав, що суб'єктивне право є передусім засобом регулювання поведінки людей, що здійснюється об'єктивними нормами права [4, с. 52].

Із практичної точки зору для цілей цього дослідження вбачається за доцільне прийняти як основне визначення суб'єктивного цивільного права, яке сформулював В. С. Єм на продовження раніше висловленої позиції В. П. Грибанова: «Суб'єктивне право є міра дозволеної поведінки суб'єкта цивільного правовідношення. Суб'єктивне цивільне право – складне юридичне утворення, яке складається з юридичних можливостей, наданих суб'єктом» [1, с. 44]. Розкриваючи це визначення, В. С. Єм називає такі можливості правочинністю і стверджує, що «в будь-якому разі таке право (суб'єктивне цивільне право. – *О. К.*) є результатом

різноваріантних комбінацій трьох правомочностей:

1) права на власні дії, що означає можливість самостійного здійснення суб'єктом фактичних та юридично значимих дій;

2) права вимоги, що являє собою можливість суб'єкта вимагати від зобов'язаного суб'єкта виконання покладених на нього обов'язків;

3) права на захист, яке виступає як можливість суб'єкта використовувати різноманітні заходи захисту або вимагати використання державно-примусових заходів у випадку порушення суб'єктивного права» [5, с. 113].

З огляду на викладене необхідно визнати існування в науці дискусії, яка триває і сьогодні, з приводу різного тлумачення самого терміна «зловживання правом» і правової природи цього явища.

Як зазначає О. О. Поротікова, у тривалій дискусії з проблем належного здійснення суб'єктивних прав основні акценти змістилися з дослідження специфічних рис зловживання правом як цивільно-правового делікту на принципове питання, чи має словосполучення «зловживання правом» змістовне наповнення, чи є чимось надуманим, безпідставним [6, с. 126–127].

Зокрема, виділяють дві основні точки зору: зловживання правом – це здійснення суб'єктивного права врозріз із принципами добросовісності та іншими морально-етичними критеріями або ж зловживання розглядається як цивільне правопорушення (делікт) [7, с. 107].

Убачається доцільним зупинитися саме на аналізі специфічних законодавчих особливостей регулювання інституту зловживання суб'єктивним правом

у цивільному праві України, оскільки саме законодавчі положення багато в чому визначають правову кваліфікацію терміна «зловживання правом».

Цивільний кодекс України [8, с. 461] (далі – ЦК України) використовує термін «зловживання правом». Відповідно до ст. 13 ЦК України особа здійснює цивільні права у межах, наданих їй договором або актами цивільного законодавства. При здійсненні своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб. Ця стаття прямо вказує на те, що не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також *зловживання правом* в інших формах.

Уважаємо, що у вказаній нормі ЦК України відображено загальноправовий принцип неприпустимості зловживання правом. Зазначений принцип являє собою «вимогу до суб'єктів не виходити за межі права в процесі виконання обов'язків і реалізації прав, реалізувати свої права належним чином» [9, с. 275]. При цьому саме виникнення і існування в цивільному праві України зазначеного принципу неприпустимості зловживання правом поряд із принципами справедливості, добросовісності та розумності пов'язане насамперед з об'єктивною неможливістю законодавчо встановити конкретні межі здійснення цивільних прав. З цим пов'язані значення і основна функція принципу неприпустимості зловживання правом: на думку учених, цей принцип спрямований на створення умов для реагування на конкретні дії певних осіб, коли виявлено, що вони порушують законні інтереси, але законом такі дії прямо не заборонені [7, с. 106].

Підхід до визначення меж здійснення цивільних прав не є новим для цивільного законодавства країн СНД. Аналогічні норми містяться практично у всіх цивільних кодексах держав – учасниць Співдружності. Проте через різні формулювання ми не можемо стверджувати про однаковість правового регулювання цього питання в законодавстві країн СНД, навіть незважаючи на той факт, що більшість цивільних кодексів на пострадянському просторі приймалися на базі Модельного цивільного кодексу [10].

У зв'язку з цим вважаємо корисним провести правовий аналіз положень ЦК України, що забороняють зловживання цивільним правом у контексті існуючої дискусії про правову кваліфікацію цього явища.

Чи можна кваліфікувати зловживання правом як делікт – цивільного правопорушення? Склад деліктних правовідносин не відрізняється від складу будь-яких інших правовідносин: суб'єкт, об'єкт і його зміст. Суб'єктами в нашому випадку будуть власник права і особа, чії права могли бути порушені в результаті зловживання правом. Об'єктом можуть служити майнові цінності чи немайнові блага, які в результаті зловживання правом зазнали негативного впливу. Змістом таких правовідносин, що виникли у зв'язку зі зловживанням суб'єктивним цивільним правом, як і в будь-яких інших деліктних правовідносинах, буде право потерпілого вимагати відновлення його прав (компенсації шкоди) та кореспондуючий цьому праву обов'язок заподіювача вчинити зазначені дії.

Підставою виникнення деліктних правовідносин (яка одночасно виступає підставою виникнення деліктної відповідальності) є сукупна наявність чотирьох елементів: шкоди, протиправності дій, причинного зв'язку між протиправними діями і заподіяною шкодою і провиною.

Є підстави вважати, що питання щодо наявності такого елемента, як шкода не виникає – шкода об'єктивно повинна мати місце для виникнення обов'язку її відшкодувати. Якщо ж шкоди немає, то немає й підстав для виникнення деліктних правовідносин.

Протиправність є одним з елементів цивільного правопорушення, існування якого в разі зловживання правом, на перший погляд, може бути поставлене під сумнів. Адже уповноважений суб'єкт реалізує свої суб'єктивні цивільні права, прямо надані йому законом (навіть зважаючи на той факт, що обрана суб'єктом форма реалізації зазначених прав порушує права інших учасників цивільних правовідносин). Утім важливо пам'ятати, що протиправність виникає із загальної заборони зловживання суб'єктивними правами, закріпленими в ст. 13 ЦК України. Вважаємо також, що зловживання суб'єктивним цивільним правом слід розглядати і як порушення принципу добросовісності, прямо закріпленого у ст. 3 ЦК України. Таким чином, зловживання суб'єктивним правом, на наш погляд, виходить за межі дозволеної законом поведінки, отже, її слід вважати протиправною у зв'язку з порушенням ряду норм-принципів цивільного права.

Причинний зв'язок між діями суб'єкта та шкодою також, як правило,

є очевидним. Причинний зв'язок, як і шкода, є необхідною умовою виникнення деліктних правовідносин. Іншими словами, у разі, якщо шкода не пов'язана з діями, які кваліфікуються як зловживання правом, немає підстав для виникнення деліктних правовідносин.

Вина як суб'єктивне ставлення заподіювача шкоди (у нашому випадку – уповноваженого суб'єкта) до власних дій або внаслідок своїх дій може існувати в декількох основних формах. Якщо заподіювач діяв свідомо (зокрема, розуміючи неправомірність своїх дій) і бажав настання несприятливих для іншого суб'єкта наслідків, можна говорити про наявність вини у формі умислу.

Слід визнати, що на практиці не так часто трапляються випадки, коли зловживання суб'єктивним правом здійснюється з єдиним наміром завдати шкоди іншій особі (шкани), як і випадки, коли такий намір є хоча б основною метою дій уповноваженого суб'єкта, що реалізує свої суб'єктивні цивільні права [11, с. 113]¹.

Набагато частіше на практиці зустрічаються випадки, коли заподіяння шкоди іншій особі не є наміром, а лише супроводжує зловживання правом. В уповноваженої особи може бути цілком легальна мета, яку вона переслідує, реалізуючи своє суб'єктивне право. Вочевидь, говорити про умисел тут вже не можна – при цьому вина в діях уповноваженого суб'єкта буде існувати у формі необережності.

¹ Як приклад шкани Й. О. Покровський наводив випадок будівництва споруди «назло» судіві: я будую на межі своєї ділянки високу стіну з винятковою метою позбавити світла вікна його будинку.

Таким чином, питання про можливість кваліфікації зловживання правом як делікт безпосередньо залежить від наявності в діях уповноваженого суб'єкта, який зловживав своїм правом, підстав для його притягнення до деліктної відповідальності.

Не можна виключати, що зазначене питання може бути розв'язане і шляхом встановлення в законі нового складу деліктного правопорушення або ж законодавчої кваліфікації дій суб'єкта, який зловживає своїм суб'єктивним правом, як протиправним.

Оцінюючи природу зловживання правом у цивільному праві України, слід зазначити, що відповідно до ст. 3 ЦК України однією з основних засад цивільного законодавства є принцип справедливості, добросовісності та розумності. Як зазначає О. В. Волков, навіть на теоретичному рівні лише деякі російські вчені-цивілісти виділяють принцип добросовісності, так само як і принцип неприпустимості зловживання правами як цивільно-правовий принцип [12, с. 206–209]. Вочевидь, ця наукова позиція була зумовлена відсутністю до останнього часу в Цивільному кодексі Російської Федерації (далі – ЦК РФ) законодавчо закріпленого принципу добросовісності¹.

Наявність у ЦК України відповідної норми, яка закріплює принцип справедливості, добросовісності та розумності, а також фіксація у ч. 4 ст. 13 ЦК Украї-

ни обов'язку суб'єкта цивільних правовідносин дотримуватися моральних підвалин суспільства дозволяє стверджувати, що в цивільному праві України (навіть у разі визнання відсутності складу цивільного правопорушення) дії, спрямовані на здійснення суб'єктивного права на порушення або всупереч принципу справедливості, добросовісності та розумності, можуть бути кваліфіковані як зловживання правом.

Разом з тим для забезпечення юридичної можливості відшкодування шкоди, заподіяної в результаті зловживання правом, вважаємо, що з урахуванням закріплених у законі принципів добросовісності та неприпустимості зловживання суб'єктивним правом як основних засад цивільного права, на рівні судової практики є всі підстави для формування позиції, за якою протиправність дій уповноваженого суб'єкта прямо виникає із заборони зловживання суб'єктивними правами, закріпленої у статтях 3, 13 ЦК України і статтях 1, 10 ЦК РФ.

Поряд із зловживаннями суб'єктивними матеріальними правами, на які вже зверталася увага, існує самостійна категорія правопорушень у вигляді зловживання процесуальними правами сторони – учасника судового спору, який розглядається загальним, господарським або адміністративним судом.

Аналіз практики застосування загальних положень ст. 13 ЦК України про недопустимість зловживання правом дає підстави стверджувати, що найчастіше про зловживання правом мова йде у разі недобросовісного використання наданих законом цивільних прав – зокрема, речових прав, договір-

¹ Варто зазначити, що відповідно до Федерального закону від 30 грудня 2012 р. № 302 ФЗ «О внесении изменений в главы 1, 2, 3 и 4 Гражданского кодекса Российской Федерации», який набрав чинності з 1 березня 2013 р., ст. 1 ГК РФ нарешті закріпила обов'язок учасників цивільних правовідносин діяти *добросовісно*.

них прав, корпоративних прав, прав інтелектуальної власності, особистих та інших немайнових прав.

Неможливо оминати увагою і те, що час від часу учасники цивільного обороту без достатніх підстав намагаються обґрунтувати свої вимоги (або безпідставність пред'явлених до них вимог) саме через зловживання правом іншою стороною. Вочевидь, саме в цьому причина появи позовів до суду, наприклад, про «зловживання іншою стороною правом на звернення до суду» (див. ухвалу Верховного Суду України від 24 квітня 2012 р. у справі 6-14114св12)¹. Слід визнати, що інколи і суди, застосовуючи положення ст. 13 ЦК України, занадто вільно тлумачать норми, що містяться в цій статті. Так, зокрема, Мелітопольський міськрайонний суд Запорізької області у заочному рішенні у справі № 2-п-27/2010 р. указав, що умови кредитного договору в частині надання кредиту в доларах США, що передбачає у випадку погашення кредиту та сплати відсотків за користування кредитом у доларах США, є способом зловживання правом, коли всі ризики знецінення національної валюти України шляхом порушення вимог закону банк покладає, як суб'єкт підприємницької (господарської) діяльності, виключно на позичальника за кредитним договором та споживача кредитних послуг, що є грубим порушенням ч. 3 ст. 13 ЦК України.

Розглядаючи проблему зловживання правом, слід окремо зупинитися на зловживанні процесуальними правами. Недопустимість зловживання процесуаль-

ними правами у формі позитивного обов'язку діяти добросовісно є одним з принципів, який прямо закріплено у процесуальному законодавстві України. Так, ч. 3 ст. 27 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) встановлює правило про те, що особи, які беруть участь у справі, зобов'язані добросовісно здійснювати свої процесуальні права і виконувати свої процесуальні обов'язки. Аналогічна за змістом норма міститься і в ч. 3 ст. 22 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України), відповідно до якої сторони зобов'язані добросовісно користуватися належними їм процесуальними правами, виявляти взаємну повагу до прав і охоронюваних законом інтересів другої сторони, вживати заходів щодо всебічного, повного та об'єктивного дослідження всіх обставин справи. Згідно з ч. 2 ст. 49 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) особи, які беруть участь у справі, зобов'язані добросовісно користуватися належними їм процесуальними правами і неухильно виконувати процесуальні обов'язки. В адміністративному процесі також цікавим є і те, що відповідно до ч. 3 ст. 2 КАС України у справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень адміністративні суди перевіряють, чи прийняті (вчинені) вони добросовісно.

Відповідно до п. 14 постанови Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2008 р. № 12 «Про судову практику розгляду цивільних справ в апеляційному порядку», вирішуючи питання про дослідження доказів, які без поважних причин не подавалися до суду

¹ Тут і далі судова практика наводиться з електронного ресурсу: <http://pravoscope.com/>

першої інстанції, апеляційний суд повинен враховувати як вимоги частини третьої ст. 27 ЦПК щодо зобов'язання особи, яка бере участь у справі, добросовісно здійснювати свої права та виконувати процесуальні обов'язки, так і виключне значення цих доказів для правильного вирішення справи.

Верховний Суд України також звернув увагу на проблему зловживання процесуальними правами учасниками судового процесу і в п. 22 постанови Пленуму Верховного Суду України №2 від 12 червня 2009 р. і вказав на те, що, виконуючи вимоги ст. 167 ЦПК, головуючий має роз'яснити особам, які беруть участь у справі, їх права та обов'язки, зокрема ті, що передбачені статтями 10, 11, 27 і 31 ЦПК, а також попередити про те, що вони зобов'язані добросовісно здійснювати свої процесуальні права і виконувати процесуальні обов'язки. Клопотання осіб, які беруть участь у справі, з питань, пов'язаних з розглядом справи, суд вирішує негайно. Відкладення вирішення клопотань не допускається. Відмова в їх задоволенні не позбавляє права осіб, які беруть участь у справі, знову заявляти клопотання з того самого питання в процесі судового розгляду, якщо при цьому немає зловживання процесуальними правами. Суд вправі при вирішенні повторного клопотання з урахуванням зміни обставин у ході розгляду справи постановити іншу ухвалу по суті заявленого клопотання.

Положення процесуального законодавства про недопустимість зловживання процесуальними правами українські суди застосовують, як правило, у випадках затягування судового розгляду

(коли, наприклад, сторона ухиляється від участі у судових засіданнях, наполягаючи на розгляді справи винятково з її участю, заявляє однакові або схожі клопотання, по яких суд вже прийняв ухвалу про відмову у їх задоволенні, використовує тактику інших «процесуальних диверсій»).

Заслуговує на схвалення формула, яку обрали судді адміністративних судів для недопущення випадків безпідставного затягування розгляду справи. Зокрема, по цілій низці справ суд залишив позови без розгляду з посиланням на ч. 2 ст. 49 КАС України, якою передбачено, що особи, які беруть участь у справі, зобов'язані добросовісно користуватися належними їм процесуальними правами, а також вказавши, що положення статей 128 та 155 зазначеного Кодексу про залишення позовної заяви без розгляду у випадку повторної неявки позивача без поважних причин перешкоджають зловживати вказаними правами (див., зокрема, ухвалу Окружного адміністративного суду м. Києва від 27 вересня 2012 р. у справі № 2а-4190/12/2670, постанову Окружного адміністративного суду м. Києва від 8 квітня 2013 р. у справі № 826/247/13-а, ухвалу Окружного адміністративного суду м. Києва від 28 лютого 2013 р. у справі № 2а-3158/10/2670). А Вищий адміністративний суд України у своїй ухвалі від 26 травня 2011 р. у справі № к/9991/15646/11-с прямо вказав на те, що «можливість неприбуття у судові засідання без поважних причин через раз призводитиме до порушення законодавчо встановлених строків розгляду справ та матиме негативний вплив на ефективність судочинства».

Ще далі (і такий крок варто визнати виправданим та вкрай сучасним!) пішли господарські суди, кваліфікувавши дії сторін, спрямовані на безпідставне затягування судового процесу, такими, що не тільки суперечать ч. 3 ст. 22 ГПК України, а й вимогам ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., учасником якої є Україна, стосовно права кожного на розгляд його справи судом упродовж розумного строку (так зване «право на справедливий судовий розгляд»). Указані дії можуть розцінюватися господарським судом як зловживання процесуальними правами, якими, зокрема, слід вважати подання учасниками судового процесу апеляційних і касаційних скарг на процесуальні документи, дія яких на момент подання такої скарги закінчилася (вечерпана): наприклад,

на ухвалу про зупинення провадження у справі після поновлення провадження в останній тощо (див. постанову Вищого господарського суду України від 22 листопада 2010 р. у справі № 38/159).

Узагальнюючи наведене вище, слід визнати, що категорія зловживання правом є тим інструментом правового регулювання, який дозволяє зберігати баланс інтересів учасників цивільних правовідносин. На наш погляд, такий підхід повною мірою буде відповідати функціям, які сьогодні покладаються на цивільне право. Адже, як писав Й. О. Покровський, «сучасне цивільне право начебто каже людині: якщо тобі дозволено в певних межах бути егоїстом, то це не означає, що ти можеш бути злим: *malitiis non est indulgendum*» [11, с. 119].

Список використаної літератури

1. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав / В. П. Грибанов. – М. : Статут, 2000. – С. 43.
2. Сулейменов М. К. Субъективное гражданское право и средства его обеспечения в Республике Казахстан / М. К. Сулейменов // Субъективное гражданское право и средства его обеспечения : материалы Междунар. науч.-практ. конф., посвященной памяти Ю. Г. Басина (в рамках ежегодных цивилистических чтений). – Алматы, 13–14 июня 2005 г. / отв. ред. М. К. Сулейменов. – Алматы : НИИ частного права КазГЮУ, 2005 – С. 6.
3. Иоффе О. С. Вопросы теории права / О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский. – М. : Госюриздат, 1961. – С. 229.
4. Иоффе О. С. Правоотношение по советскому гражданскому праву / О. С. Иоффе. – Л. : Ленингр. ун-т, 1949. – С. 52.
5. Российское гражданское право : учебник : в 2 т. Т. 1: Общая часть. Вещное право. Наследственное право. Интеллектуальные права. Личные неимущественные права / отв. ред. Е. А. Суханов. – М. : Статут, 2010. – С. 113.
6. Поротикова О. А. Проблема злоупотребления субъективным гражданским правом / О. А. Поротикова. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Волтерс Клувер, 2008. – С. 126–127.
7. Курбатов А. Недопустимость злоупотребления правом как общеправовой принцип реализации прав / А. Курбатов, А. Подмаркова // Хоз-во и право. – 2009. – №2. – С. 107.
8. Цивільний кодекс України. Прийнятий Верхов. Радою України 16 січ. 2003 р. // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 11. – Ст. 461.
9. Вавилин Е. В. Осуществление и защита гражданских прав / Е. В. Вавилин ; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права. – М. : Волтерс Клувер, 2009. – С. 275.

10. Гражданский кодекс. Модель. Рекомендательный законодательный акт Содружества Независимых Государств. Часть первая // Приложение к Информационному бюллетеню. Межпарламентская Ассамблея государств-участников Содружества Независимых Государств. – 1995. – № 6.
11. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский. – М. : Статут, 1998. – С. 113 (серия «Классика российской цивилистики»).
12. Волков О. В. Злоупотребление гражданскими правами: проблемы теории и практики : монография / А. В. Волков. – М. : Волтерс Клувер, 2009. – С. 206–209.

Стаття надійшла до редколегії 01.11.2013.

Кот А. Проблема злоупотребления субъективным правом в гражданском праве Украины

В статье исследуются подходы к определению понятия «субъективное гражданское право», анализируются специфические законодательные особенности регулирования института злоупотребления субъективным правом в гражданском праве Украины в качестве самостоятельной правовой категории. Статья содержит исследование возможности квалификации злоупотребления правом в качестве деликта. Вместе с анализом понятия «злоупотребления субъективными материальными правами» в статье уделяется внимание злоупотреблению процессуальными правами. Данная статья содержит обобщение практики применения законодательства Украины о злоупотреблении субъективным правом.

Ключевые слова: субъективное право, правомочия, злоупотребление субъективным правом, шикана, судебная практика.

Kot A. The problem of the abuse of subjective rights in the civil law of Ukraine

The article explores approaches to the definition of subjective civil right, analyses specific legislative features of regulation of institute of abuse of subjective right in the civil law of Ukraine as an independent legal category. The article contains a study of the possibility of qualification of abuse of right as a tort. Together with analysis of abuse of subjective material rights, the article focuses on abuse of procedural rights. This article contains a summary of the practice of application of Ukrainian legislation regarding abuse of subjective right.

Key words: subjective right, powers, abuse of subjective right, chicanery, litigation practice.